

راوی متون کهن

اکبر شریف زاده¹

صحبت از استاد انوار به دلیل احاطه به علوم مختلف بسیار سخت است، استاد با دارا بودن تحصیلات علوم دینی و آموزش زبان عربی، انگلیسی و فرانسه و همچنین علوم ریاضی و حقوق و تجربه و غور در منطق، فلسفه و موسیقی، ذهنی بسیار پیچیده دارد و این مطلب در کلام ایشان هم نمایان می‌شود. از این رو صحبت و همنشینی با استاد غنیمتی است برای اهل علم و دانایی، حضرت استاد که از سال 1343 به فهرستنویسی کتب خطی کتابخانه ملی ایران منتقل شدند. استاد انوار همواره از مرحوم استاد افشار به عنوان شخصی که راهنمای وی در فهرستنویسی نسخ خطی کتابخانه ملی بود به نیکی و احترام بسیار یاد می‌کنند. به طور طبیعی باید شیوه‌ای برای فهرستنویسی نسخ خطی در کتابخانه ملی انجام می‌شد که در این مهم افشار، مینوی، زریاب خویی، دانش‌پژوه و استاد انوار اولین نمونه کاربرگه فهرستنویسی نسخ خطی را به شیوه‌ای منطقی استخراج و با درایت استاد مینوی تدوین و آماده کردند که در آن زمان به عنوان یک چارچوب مهم برای یکدستی فهرست و جلوگیری از هرج و مرج بسیار ضروری و مهم بوده است.

با این پیشینه و آماده شدن چارچوب کار همت استاد بر این قرار گرفت که شبانه‌روز با کمترین امکانات و منابع دست به کاری بزرگ بزند. شاید در حال حاضر برای فهرستنویسان جوان کار سختی نباشد، که البته بنا بر قول مشهور «مساله چو حل گشت» آسان و راحت شده و همچنین جمله‌ی معروف «ایستادن بر شانه غولهای نیوتن» است. چرا که بسیاری از نسخه‌ها و اطلاعات و روش کار را استاد انجام داده و مبنایی برای دیگران شده و این فهرست‌ها را به رای‌العین در محکمه قضاوت و داوری پژوهشگران قرار دادند. و پایه‌ای فراهم آوردند که کار فهرستنویسان بعد از خود را بسیار راحت و آسان نمودند.

اساس بخش خطی کتابخانه ملی با انتقال مجموعه حدود دوهزار نسخه‌ای کتابخانه سلطنتی و انتقال مجموعه نسخ کتابخانه عمومی معارف گذاشته شد. البته بعدها کتابخانه ملی دست به خریداری نسخ از خاندانها و افراد زد که این مجموعه هر روز پربارتر از گذشته همچنان در حال افزایش منابع است. با قرار گرفتن دانشمند و رفیقی چون افشار در کتابخانه ملی و تصدی انوار در بخش خطی فهرستنویسی رنگی

¹ - فهرستنگار نسخ خطی کتابخانه ملی ایران و پژوهشگر تاریخ

جدی و علمی به خود گرفت و به نظامی منطقی شروع به کار نمود و حاصل سالهای متمادی فهرست‌های متعدد شد که چاپ گردید و در معرض دید پژوهشگران قرار گرفت.

آنچه که استاد همواره تاکید داشته و دارند آنکه در ابتدای کار از آقای خسرو سلیمی در فهرست عناصر فنی نسخه‌شناسی استفاده نمودند. استاد در فهرست‌نویسی بسیار قائل به خواندن کامل متون یعنی ما بین الدفتین و درک آن از ابتدا تا انتهای نسخه و مقید به انجام آن بودند.

استاد انوار کتابشناسی را علم دانسته به دلیل آنکه اجزاء ثلاثه آن یعنی «موضوع»، «مبادی» و «مسائل» را دارد و آن را به اعتباری ام العلوم می دانند. و اهمیت و اعتباری ویژه برای آن قایل هستند. در ذیل به چند مبحث مربوط به استاد و دغدغه‌های ایشان می‌نویسم.

امکانات فهرستنویسی

در حال حاضر فهرستنویسی نسخ خطی دارای قواعد مشخص و معلومی است و علاوه بر انبوهی از فهرست‌های چاپی کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور، فهرست‌های مختلف آنلاین و سایت‌های حاوی فهرست‌ها و معرفی نسخه‌ها و تراجم و سرگذشتنامه‌ها و کتابشناسی‌های موضوعی هم به آنها اضافه شده که کار فهرستنویس را به مراتب آسان‌تر از زمان حضرت استاد انوار کرده است. اگر بخواهیم در حال حاضر با شرایط و امکانات زمان استاد کار فهرست انجام شود به یقین نه مقدور است و نه ممکن. تنها چند فهرست مختصر، با کمترین امکانات از طرفی و عدم توجه و اهمیت و ارزش مقامات کتابخانه ملی به جز چند تن کتابشناس از طرف دیگر حتی از دایره تصور جوانان فهرستنویس خارج است. و آنچه که استاد را در این مرحله کمک بود جز تلاش و دانش وسیع و خواندن تمام متن نسخه و سعی و کوشش بی‌دریغ، بدون هرگونه چشمداشت مادی و معنوی چیز دیگری نبود. باید اعتراف کرد در همان زمان هم به دلایل مختلف شرایط انقلابی، جنگ و امکانات و بودجه ناچیز و نیز مدیرانی که اغلب به لحاظ منطقی عهده‌دار کارها نشده بودند، کارها را برای هر کارمندی سخت و دشوار می‌کند به گونه‌ای که برخی عطای کار را به لقای آن بخشوده و در پی مکان و شغل جدیدی گشته و شرایط دیگرگونه می‌شد. اما استاد ماند و به عشق نسخه‌ها و نام کتابخانه ملی ایران و همه این شرایط را به جان خرید و هرچه در توان داشت به کار برد تا فهرستنویسی در کتابخانه ملی دارای چارچوبی منطقی و منظم شود و کارها به سامان برسد.

تغییرات زود به زود روسای کتابخانه ملی یکی دیگر از مسایل استاد انوار در کتابخانه ملی بود که همچنان این امر ادامه دارد. به گونه‌ای که تا یک کار توجیه انجام و اتمام می‌یافت در میانه راه با تغییر رییس آن همه رشته‌ها پنبه شده و کار ابتر شده و سرانجام نمی‌یافت و این عدم نتیجه‌گیری خستگی مضاعف کار سخت و ساعت‌های سرد و گرم ساختمان سی‌تیر ر بر تن استاد باقی می‌گذاشت. اما استاد هرگز تسلیم نشد.

بر همه این مشکلات و معضلات باید مسایل مختلف معیشتی و اداری و سیاسی روزگار را باید افزود که عرصه را بر چاپ و عرضه بهتر فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران تنگ نمود که متأسفانه ظاهراً برخی از آنها تمامی ندارند و در حال حاضر نیز دامنگیر کتابخانه هستند.

بسیار گفته شده است که استاد انوار تدوین حرف «خاء» لغت نامه اثر سترگ و جاودانی مرحوم علامه دهخدا را برعهده داشتند. حقیر با بضاعت اندک خویش بخشی از این حرف را خواندم و به نظرم آنچه که باید در این لغات با دانش و منابع به قدر کفایت و ایجاز نوشته‌اند. برای خوانندگان بسیار مغتنم است که فقط چند کلمه «خبر»، «خدا»، «خدا بنده»، «خرقه» را به دقت خوانده و از زحمت و سعی و کوشش استاد در تدوین این حرف آگاه شوند. و کسی نخواهد ماند جز آنکه سر ادب و تعظیم فرود آورد.

فهرست نسخ خطی عربی

استاد فهرست‌نویسی نسخ عربی را از این باب که باعث شناخت فرهنگ سترگ اسلام می‌شود و البته در مباحثشان همواره تأکید می‌کنند که منظور اسلام داعشی و طالبانی نیست بلکه منظور فرهنگ ناب اسلام است. که نمادهای عقلانیت و بزرگانی چون فارابی، ابن سینا، ملاصدرا، خوارزمی و شیخ انصاری را به جهانیان معرفی کرده است. استاد در دیباچه جلد هفتم فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی که آغازین جلد فهرست عربی است چنین می‌نویسد «در این مجلدات پژوهشگران معارف اسلامی می‌توانند با رهبری کتب مباحوث در آنها به سیر در یکی از بزرگترین فرهنگهای جهانی پردازد. که کمتر فرهنگی چنین عظمت و گسترشی را به خود دیده است، این فرهنگ که از شرقی‌ترین نقاط عالم تا غربی‌ترین آن را به حدود پانزده قرن به زیر سایه دارد فرهنگی است که فزون بر عناصر مادی حیات بشری، به عناصر معنوی و مابعد الطبیعی آن نیز توجه کامل دارد.»

از نظر استاد برگه‌های فهرست نسخ عربی نماد کاخهای دانش است که نشان از توان و نیرویی شگفت انگیز بر فرهنگ عدل‌پایه اسلامی دارد و جایگزینی فرهنگ ایرانی به فرهنگ اسلامی را ناحق نمی‌دانند چه آنکه تار و پود فرهنگ اسلامی را اندیشمندان ایرانی به عقل و منطق و هنر ایرانی آراسته و پرورانده‌اند. در این باب هم از بدیع الزمان همدانی به عنوان شاهد مثال استفاده می‌کند که مقامه‌نویسی را به عنوان یکی از سبک‌های مهم ادبیات عرب بنیان نهاد در حالی که پا به دنیای اعراب نگذاشته بود. و سعدالدین تفتازانی، علامه جلاله زمخشری به عنوان برترین زبان‌شناس عرب، طبرسی با مجمع‌البیان به عنوان مفسر بزرگ کلام وحی، سیبویه فارسی و کسایی ایرانی در زبان‌شناسی عربی، جامی با الفوائد الضیائیه و دیگر بزرگان ادب و علم و فرهنگ اسلامی را یادآور می‌شوند.

استاد در این مجلد با اشاره به اینکه از چهار امام اهل سنت سه امام ایرانی هستند به توصیف شیخ طوسی و ریزه‌کاری‌های دقیق وی در اصول فقه است و اشاره دارد به اینکه علوم اسلامی بدون حضور و نظر نوابغ و فکر ایرانی معنایی نخواهد داشت.

توصیه استاد به فهرستنویسان جوان

استاد همواره ضمن تشویق راهنمایی‌های ارزشمندی برای فهرستنویسان جوان انجام می‌دهند و البته بیشتر گلایه آن را دارند که جوانان امروز حوصله و انگیزه کافی برای این کار بزرگ و مهم ندارند و بیشتر ناراحت می‌شوند که این کار را کسانی بی‌اهمیت و ساده می‌انگارند. استاد ضمن ابراز لطف به حقیر همواره از وجود ارزشمند استاد اوجبی در بخش خطی کتابخانه ملی برای راهنمایی و تصحیح و تنقیح فهرست‌های نسخ خطی ابراز امیدواری بلکه شغف می‌کنند و به آینده فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی بیشتر امید بسته‌اند. امید که با همت همه همکاران بتوان به این مهم جامه عمل پوشید و با تمام توان و همت کار به سرانجام خوبی برسد. استاد همواره بر عدم ترس از اغلاط احتمالی در فهرست‌ها اشاره دارند و برعکس بدبینانی که تا یک اشتباه از فهرستنویسی جوان و جویای نام می‌بینند بدون درنگ به کوبیدن و توهین و تحقیر می‌پردازند. همواره اشاره دارند که خطا در این کار حتما خواهد بود مهم این است که فهرستنویس تمام سعی و کوشش خود را به کار برده و خطای کار را به حداقل ممکن برساند.

استاد همواره توصیه دارند که فهرستنویس باید به طبقه‌بندی علوم مختلف در حد وسع و امکان قادر باشد و یکی از مهمترین منابع برای تسلط به آنها را کتاب نفایس‌الفنون عاملی می‌داند که در جلسات خصوصی آن را تدریس می‌فرمایند و تسلط کافی به زبان عربی را هم لازمه فهرستنویسی نسخ خطی

دانسته، تا بهتر به معرفی نسخه‌های عربی و موضوع و محتوای آنها بپردازد. در رجوع به فهرست‌های خوب نباید کوتاهی کند و در هنگام خواندن دقت کافی داشته باشد و در معرفی نسخه ضمن رعایت ایجاز و اختصار به طور دقیق آن را انجام داده و در صورت تکراری بودن از ارجاع به نسخه‌های دیگر بخل نورزد.

تقریباً همیشه استاد به فهرست‌نویسی مجموعه‌ها و جنگ‌ها اهمیت بسیاری می‌دهد و به این اشاره دارند که آنها منابع مهمی هستند که به دلایل مختلف از چشم محقق و فهرست‌نویسان به دور می‌مانند و یا از آنها غفلت می‌شود. معتقدند این کتاب‌ها باید به دقت مطالعه شوند و سطر به سطر با ذکر صفحه مطالب مهم آن در فهرست ذکر شود.

مروج فرهنگ اصیل اسلام

استاد انوار علاوه بر علوم قدیم و آشنایی با اندیشه‌های سیاسی گذشته‌ها به اخبار و دانش و علم روز نیز آشنا است و به لحاظ نظری هم بسیاری از مسایل روز را دنبال و آنها را تحلیل می‌کنند. چه فرهنگ اسلام را متأثر از عقل ایرانی و عدل و داد می‌داند و برای آن ارزش بسیاری می‌گذارد و آن را مهمترین ویژگی این دین دانسته و علت گسترش آن را نیز همین بهره‌مندی از علم و دانش و عقل و منطق می‌داند. استاد پدیده داعش و طالبان و به طور کلی برداشت‌های افراطی از اسلام را مذموم دانسته و آنها را از فرهنگ اسلام بی‌بهره می‌داند، چه آنکه فرهنگ اسلامی که با پیامبر و امامان و اندیشمندان بزرگ در تمام جهان با سرعتی خیره‌کننده پراکنده گشت را از هرگونه تفکر افراطی و کشتن و تقلید کور کورانه به دور می‌داند. و تاکید دارد که متأسفانه هیچ معرفی درست و دقیقی از فرهنگ اصیل اسلامی و نظرات فلسفی، علمی و دینی برای جهانیان صورت نمی‌گیرد و متأسفانه این باعث عدم آشنایی غرب با اسلام شده و آنها اسلام را همین داعش و طالبانیسم و افراط‌گرایی‌های مختلف می‌دانند. که این خود عاملی برای توسعه اسلام‌هراسی و ایران‌هراسی در غرب شده است و هر روز شاهد مسائل مختلف در دنیای غرب هستیم.

استاد ترامپ به عنوان رییس جمهور آمریکا را نمادی از افراط‌گرایی غربی می‌داند. که عدم شناخت صحیح از اسلام حقیقی و نیز سوء استفاده لابی‌های قدرتمند صهیونیست و گروه‌های ضد اسلام و ایران سعی در نفوذ و پیشبرد برنامه‌های خود داشته و بنابراین هر روز اسلام‌هراسی در نهادهای حاکمیت

غرب بیشتر خودنمایی می‌کند. و کوبیدن بر طبل جنگ و به جان هم انداختن امت اسلام خود دلیلی بر این تاکید هر روزه استاد است. کاش عقلانیت دینی جای شور و احساسات دینی بدون دلیل و افراطی را بگیرد و جهان روی آرامش گرفته و بر مدار عقل و منطق قرار گیرد. حضرت استاد انوار همواره در تعجب است که چرا عالمان دینی برای تبلیغ و بیان فرهنگ اصیل اسلام و شناسایی آن به غرب تا این حد کوتاهی می‌کنند و یا آن را مساله مهمی نمی‌دانند و میدان را برای اسلام‌هراسی باز گذاشته‌اند.

تواضع استاد سرمشق همه فهرستنویسان

حضرت استاد انوار بر خلاف برخی که چشم سر بسته و چشم سر گشوده و از سر کبر نعره انانیت فرعونی سر می دهند و در وادی خود بینی و خودرایی ظلمها می کنند، بسیار متواضع و فروتن هستند و همواره در کلام و نوشته هایشان می توان به طور کامل آن را احساس کرد. به عنوان نمونه در دیباچه جلد هفتم فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی چنین نوشته اند: «گرچه پریشان حالی و شکستگی، بخصوص نیمکوری چشم (=رمد) که نعوذ باللله من الرمد به این درویش از پای افتاده بیش از این اجازت نداد تا بتواند این فهرست را به از این عرضه کند ولی امید آنکه با این همه کوتاهی ها باز بتواند مشکل گشای اهل تحقیق در طریق شود. و در پیشگاه اهل نظر یک صوابش خطاپوش صدخطایش گردد.

غلام همت آن عارفان باهنرم که یک صواب ببیند و صد خطا بخشد

حال اگر صاحب دلی قصد قربتی در این سیه نامه دید انشالله نگارنده را از دعای خیر خود محروم نخواهد داشت چه آنچه این فقیر را بدین روزهای پیری و رحیل بدان نیاز است، همین دعای خیر اهل راز است که بی شک آن زاد آخرت او خواهد بود والا احسان صاحبان قدرت بی خبر خود مشکلی از مشکلات راه است که نعوذ بالله من الوقوع فیهن»

حضرت استاد تصحیح را چنانکه روال همه کارهای علمی عالم است برای فهرستنویسی لازم می داند و از اینکه صاحب نظری حقیقت دوست بر عوارض ذاتی نسخه وقوف داشته و آن را به فهرستنگار اعلام دارد استقبال نموده و می نویسند به هر وسیله ای باید صحیح را به جای غلط بنشانند و جبران مافات نمود.